

Andrija Šoć

Deliberativna demokratija između moralizma i realizma

Apstrakt U ovom radu ću izložiti debatu između političkih moralista i političkih realista i pokušati da pokažem da je moguće naći srednje rešenje koje istovremeno zadovoljava osnovne zahteve oba pristupa a ne podleže prigovorima koji se upućuju i jednom i drugom stanovištu. U prvom delu izlažem stav koji dele i moralisti i realisti: da je osnovni izazov koji se pred jednu političku teoriju postavlja rešenje problema legitimnosti. Prvo skiciram Rolsov moralistički pristup, da bih potom prešao na realističke kritike takvog moralizma. Uglavnom ću se držati jedne od najdetaljnije razrađenih novijih teorija – Sleitove (Sleat) realističke teorije, mada će biti reči i o drugim sličnim razmatranjima. U drugom delu ukazujem na kritike koje bi se mogle uputiti realistima. One su u mnogome slične onim kritikama koje oni sami upućuju moralistima, a svode se na problem subdeterminacije odnosno nedovoljne određenosti političkog delovanja činjenicama. Kako realisti smatraju da je test održivosti jedne političke teorije njena primenljivost, njihova pozicija je utoliko posebno oslabljena jednom takvom kritikom. U trećem delu rada ukazujem na deliberativnu teoriju, koja može da odgovori i na realističke kritike – jer je svojim velikim delom okrenuta načinu na koji se stvari odvijaju u konkretnom političkom životu konkretnih društava – ali i na kritike upućene samim realistima, jer empirička istraživanja sugerišu konkretan put ka rešenju problema legitimnosti – podizanje kvaliteta deliberacije. Takođe, deliberativna teorija zadržava autonomne etičke vrednosti, iako to, za razliku od moralizma, ne čini narušavajući zahtev za autonomijom politike od etike, ekonomije i drugih disciplina. Stoga, na kraju rada, iznosim tvrdnju da takvu deliberativnu teoriju mogu prihvatiti i realisti i moralisti.¹

Ključne reči: Politički realizam, politički moralizam, legitimitet, demokratija, deliberacija.

1. Politički moralizam i politički realizam

Ovaj rad polazi od jedne jednostavne i neosporne činjenice koja, prema nekim novijim autorima², predstavlja polazište spora između političkih realista i političkih moralista – činjenice da se među individuama, članovima jednog društva, pa i samim državama, često javljaju suštinska neslaganja. Za moraliste, politička teorija i politička praksa treba da budu zasnovane na prethodno uspostavljenim univerzalnim moralnim vrednostima. Jedan primer takvog političkog moralizma predstavlja Rolsova (Rawls) *Teorija pravde*

1 Autor teksta je istraživač na projektu „Logičko-epistemološki osnovi nauke i metafizike“ (br. 179067), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

2 Vidi, na primer, Sleat 2014: 315.

(Rols 1998). Naime, Rols veruje da se do principa pravde može doći tako što ćemo pretpostaviti scenario u kojem strane nepristrasno razmatraju različite mogućnosti (Rols 1998: 90-95). Pošto se nalaze pod „velom neznanja“, te strane jedino mogu da se vode pravilima odlučivanja, opštim znanjima i sopstvenom instrumentalnom racionalnošću (Rols 1998: 134-146). Rolsovo duboko ubeđenje, u *Teoriji pravde*, jeste da će u takvoj situaciji svi ljudi odlučiti na isti način i tako doći do principa pravde koji se zasnivaju na shvatanju pravde kao nepristrasnosti i važe za sve ljude, sva društva i sva vremena. Ne moramo ulaziti u detalje ovako ambicioznog poduhvata, kao ni u najrazličitije kritike koje su Rolsu upućene.³ Dovoljno je primetiti da se, po Rolsovom mišljenju, principi pravde mogu nepristrasno formulisati na osnovu dve stvari – racionalnosti individua (građana) i konsenzusa među njima. Drugim rečima, vođeni pravilom odlučivanja *maximin*.⁴ svi koji se nalaze u prvobitnom položaju shvatiće da je za njih racionalno da izbegnu moguće negativne posledice svojih individualnih okolnosti, da je za njih racionalno da budu dovoljno zaštićeni da sačuvaju svoje dostojanstvo i da je za njih racionalno da budu u prilici da, kojem god društvu pripadali, slede svoj životni plan (Rols 1998: 146-148). Principi pravde koji su izabrani na opisan način i koji zadovoljavaju zahteve za racionalnošću i konsenzusom, biće samim tim i legitimni. Kako Rols kaže u *Političkom liberalizmu*:

Primena političke moći je u potpunosti prikladna *jedino* onda kada je izvršena u skladu sa ustavom za čiju se suštinu može racionalno pretpostaviti da je predmet slaganja *svih* građana kao slobodnih i jednakih i da su se oni oko nje složili u svetlu principa i ideala koji su prihvatljiviji njihovom zajedničkom ljudskom razumu. Ovo je liberalni princip legitimnosti.“ (Rawls 1993: 147, podvukao A.Š.).

Kritika ovakvog moralizma, koji se često naziva i idealizmom (Sleat 2016), zasniva se na opservaciji da u stvarnim političkim društvima nikada zaista ne dolazi do konsenzusa i da se ne može očekivati da će se svi građani složiti oko jednog tako složenog pitanja kao što su to principi pravde. To je i bila poenta Dworkinove primedbe da Rolsova hipotetička situacija ne implicira bilo kakvu stvarnu obavezu (Dworkin 1975). Štaviše, čitav niz kritičara smatra da je za sva moralistička stanovišta zajedničko to da su neprimenljiva.⁵ Slit (Sleat) ide i dalje od toga kad kaže da za ovakve teorije da se

[N]alaze na suviše visokom nivou apstrakcije da bi mogla da ponude relevantne preporuke usmerene na konkretnu akciju u vezi sa stvarnim problemima sa kojima se suočavamo, ili malo vode računa o postojanju ograničenja u pogledu izvodljivosti koja smanjuju mogućnost da normativne preskripcije budu efikasno pretočene u praksu. (Sleat 2016: 3)

3 Vidi, na primer, Daniels 1975.

4 Pavličić 2007: 53-54.

5 Vidi, na primer, Valentini 2009, Wiens 2012.

Slit dodaje i da ovo znači kako je u najboljem slučaju moralizam nedovoljan vodič za političko delovanje, a da je u najgorem irelevantan, ili čak opasan ako se upotrebi kao plan za političku reformu (Sleat 2016: 3). Ovakva kritika zasnovana je na istom uverenju koje Bernard Vilijams (Williams) izražava kada kaže da je „osnovno političko pitanje obezbeđivanje poretka, bezbednosti, zaštite, poverenja i uslova saradnje“ (Williams 2005: 3). Politički realisti, dakle, smatraju da jedna politička teorija treba da nas dovede do rešenja koja se mogu implementirati i da ona u tome treba da bude vođena činjenicama, a ne idealima. Kako Slit napominje, „što više činjenica inkorporiramo, to će teorija biti realističnija“ (Sleat 2016: 3). Ovakva kritika Rolsa, čije je shvatanje paradigmatički primer moralizma i idealizma, u mnogome podseća na Milovu primedbu da Kant „gotovo groteskno“ ne uspeva da primeni svoj kategorički imperativ (Mill 2003: 183).

922

Iako se polazišta moralizma i realizma drastično razlikuju, i jedan i drugi pristup politici usmereni su ka zadovoljavanju onoga što Larmor (Larmore), sledeći Vilijamsa, naziva „osnovnim zahtevom legitimnosti“ (Larmore 2013: 290-291), a to je zahtev da država opravda svoju moć svakom svom građaninu. Ovo ne znači da se svi pojedinci moraju eksplicitno složiti sa demokratskim odlukama jedne liberalne države, ali znači da jedno uređenje (i postupci predstavnika građana) moraju biti takvi da bi se sa njima svako mogao složiti. Ovaj zahtev je utoliko važan zato što predstavlja preduslov za priznavanje državnog autoriteta u političkim odlukama. Pa ipak, prema moralistima, ovaj zahtev je moguće zadovoljiti tek ako se uspostavi pred-politički (ili van-politički) sistem morala, na osnovu kojeg bi se onda ocenjivalo koliko su neki politički postupci opravdani. Realisti na to odgovaraju da u konkretnim okolnostima konkretnih država retko kad imamo priliku da na ovaj način uspostavimo vezu između sistema morala i političkog delovanja. Međutim, to ne znači da realisti žele da tvrde da pravo sledi iz moći, to jest da onaj ko ima moć da nešto učini samim tim ima pravo da to učini. Naprotiv, i realisti žele da naprave prostor za moral u političkom delovanju, ali smatraju da se u tom kontekstu moralni principi moraju shvatati kao sastavni deo političkih principa. Drugim rečima, ne uspostavljamo moral nezavisno od politike, već unutar politike tražimo mesto za moral (Sleat 2014, 2016).

Slit jasno kontrastira realizam i moralizam kada kaže da:

u političkom moralizmu, zahtev za legitimnošću ne proizlazi iz svojstava same politike, kao što je to u slučaju realizma, gde sama priroda političke vladavine podrazumeva da je zahtev u dovoljnoj meri ispunjen, već on proizlazi iz van-političkih moralnih razmatranja. (Sleat 2014: 317)

Posmatrano iz perspektive realista, dakle, najveći problem sa pristupom kakav je Rolsov, ali i moralistički pristup uopšte, sastoji se u tome što preti

da u potpunosti odstrani ono što je karakteristično političko iz politike – preti da je „depolitizuje“.⁶ Uzmimo sada jedno često razmatrano područje političkih sporova kako bismo ilustrovali sukob između realista i moralista, kao i distinkciju između realizma i *realpolitike* – pitanje oporezivanja građana. Ovaj primer je relevantan utoliko što obaveza građana da deo svojih prihoda daju državi veoma jasno zahteva da država pruži nekakvo opravdanje koje bi oni mogli prihvatiti. Ova vrsta konkretnog društvenog pitanja je upravo ono što očekujemo da bude predmet jedne političke teorije. Rols i Nozik (Nozick) su imali suprotstavljena viđenja oporezivanja. Za Rolsa, ono je neophodni deo pravedne distribucije dobara. Prema Nozиковom mišljenju, ono je jedna vrsta prinudnog rada, i utoliko duboko nelegitimno.⁷ Kako se realizam načelno razlikuje od moralizma i *realpolitike* kada je reč o problemu legitimnosti oporezivanja?

Za nekog zastupnika *realpolitike*, država ima apsolutni suverenitet na svojoj teritoriji, neograničenu moć i utoliko neograničeno pravo da vodi poresku politiku kakvu, iz ma kojih razloga, smatra prikladnom. Utoliko, ne postoji nikakav povod da država posebno opravdava svoje odluke građanima kako bi svoju politiku učinila legitimnom. Naravno, ukoliko državni aparat proceni da bi nezadovoljstvo građana moglo da ugrozi stepen naplate poreza, obrazloženje se može ponuditi. Ipak, u takvoj situaciji, jedino je relevantan pragmatički kriterijum. Stepem prihvaćenosti takve politike ne utiče na njenu opravdanost ili legitimitet. S druge strane, jedan pristalica moralizma ili liberalizma je pre svega zainteresovan za način na koji će država opravdati oporezivanje prihoda svojih građana. Recimo da se godišnji porez na dohodak podiže sa 10% na 20%. Jasno je da će građani inicijalno biti nezadovoljni, bez obzira na to koliki su im prihodi. Jedna moralistička teorija će reći da, radi legitimnosti takve odluke, država mora svakom svom građaninu ponuditi obrazloženje za taj potez. Štaviše, ono mora biti takvo da bi ga (u idealnom slučaju) svaki građanin mogao prihvatiti. Ukoliko je takav hipotetički konsenzus nemoguć, onda se barem moraju pružiti razlozi koje bi mogla prihvatiti većina građana. U suprotnom, sledilo bi da je neopravdano uvoditi višu stopu poreza.

Politički realisti žele da tvrde kako je ovakvo stanovište praktično neodrživo. Kada govore o održivosti odnosno primenljivosti jedne političke teorije, realisti pre svega imaju na umu stav da jedna politička teorija treba da bude i pouzdan vodič za političke postupke. Razlog za neodrživost i neprimenljivost moralizma leži u činjenici da opravdanje za podizanje poreske stope koje država može da ponudi ne mora nužno biti zadovoljavajuće za sve, ili čak za većinu, ali da to ne mora učiniti taj postupak nelegitimnim

6 Vidi Waldron 2013, Sagar 2014: 13.

7 Nozick 1974, 167-169.

ili neopravdanim. Naime, podizanje poreske stope često je izazvano lošom ekonomskom situacijom. Ako država ima ekonomske razloge da poveća porez na prihod, onda je to jedino što se istinski može ponuditi kao opravdanje. Pa ipak, reći da ima premalo novca u budžetu i da se taj problem rešava uzimanjem dodatnih 10% zarade svakoga ko ima nekakve prihode ne mora biti dovoljno da uveri onoga ko gubi tih 10% da je takav postupak u redu. Građani mogu misliti da je rešenje dodatno spoljno zaduživanje, privlačenje stranih investicija, ili čak smanjivanje poreza radi stimulacije domaće potrošnje. Pa ipak, za realistu je neprihvatljivo da u takvoj situaciji smatramo takav potez nelegitimnim. Moguće je da je u postojećoj situaciji to zaista jedino održivo rešenje i da bi u suprotnom država bankrotirala. Prema standardu primenljivosti i održivosti koji realisti zastupaju, vidimo, dakle, da bi sleđenje moralizma dovelo do bankrotstva države, što je upravo razlog iz kojeg se smatra da je moralizam neodrživ i neprimenljiv.

924

S druge strane, realisti ne žele da se pitanje legitimnosti svede na pitanje moći. U pomenutom scenariju, za realistu je dovoljno da država ponudi razloge, ali ti razlozi ne moraju biti nužno etički. Oni mogu biti ekonomski (povećanje likvidnosti budžeta), socijalni (pomoć najugroženijima ili sprečavanje potencijalno štetnih štrajkova), politički (zahtev međunarodne zajednice ili usklađenje poreske politike sa zakonodavnim sistemima nekog saveza kojem država teži da pristupi), itd. Za jednog realistu, nezadovoljstvo građana odlukom države ne mora biti kobno po legitimnost konkretnog političkog poteza. Moguće je da će većina koja se isprva ne slaže sa odlukom dugoročno videti korist od povećanja poreza i naknadno prihvatiti neophodnost takvog poteza. Isto tako, malo je verovatno da bi se zbog povećanja poreza od 10% građani pobunili do te mere da stupe u generalni štrajk, rade manje efikasno, i slično. Ukratko, dakle, zastupnici *realpolitike* veruju da je odluka države uvek opravdana i da se pitanje legitimnosti ne postavlja pred onoga ko ima suverenitet i moć. Zastupnici moralizma veruju u to da se opravdanja moraju dati zarad legitimnosti i da ona moraju biti u skladu sa etičkim principima koji prethode političkim razmatranjima i imaju prioritet u odnosu na njih. Moralisti će, drugim rečima, tvrditi da *x* nikada nije politički opravdano ako se ne zasniva na etičkim vrednostima *a*, *b*, *c*, itd. Realisti će kritikovati oba ova stanovišta kao neodrživa i trudiće se da ukažu na autonomiju politike od etike, ali neće smatrati da politika sme biti potpuno amoralna.

Na osnovu svega ovog možemo jasno zaključiti da realisti usvajaju dve važne teze. Prvo, oni veruju da ukoliko jedna politička teorija treba da bude operativna odnosno primenljiva, ona mora da se prevashodno bavi činjenicama stvarnog političkog života u konkretnim političkim zajednicama. Takav pristup izbegava opšte ocene legitimnosti zasnovane na načelnim stavovima o prirodi odnosa države i građana. Umesto toga, relevantne su

konkretne okolnosti u nekom konkretnom društvu. U državi *x* podizanje poreza može biti opravdano jednim razlogom, u državi *y*, taj isti razlog ne bi mogao da predstavlja legitimno opravdanje za veće poreze. Jedna država može podići poreze iz ekonomskih razloga, druga iz socijalnih. Da li će podizanje poreza u bilo kojoj od te dve okolnosti biti legitimno, zavisice od procene situacije i u zavisnosti od manje ili više detaljnih političkih, ekonomskih, socijalnih i drugih razmatranja. Tako, jedna realistička politička teorija može nas voditi ka odluci da podignemo stopu poreza. Ukoliko tu postoji mesto za vrednosti, one će morati da budu deo političke teorije jedino u onoj meri u kojoj su deo političkog života o kojem ta teorija govori. Drugo, za realiste je nemoguće bilo kakav kompromis sa političkim moralizmom. Štaviše, izgleda da politički realisti sugerišu kako je nemoguće formulirati bilo kakvu plauzibilnu poziciju koja se ne bi mogla svesti ili na realizam ili na moralizam. U drugom delu rada, pokušaću da ukažem na razloge iz kojih treba da odbacimo ove teze. U trećem delu ukazaću na jednu (uslovno rečeno) kompromisnu poziciju.

925

2. Političke činjenice i političke vrednosti

Na početku prvog dela rada, ukazao sam na važnost činjenice o postojanju sporova na svakom nivou političkog života. Kako demokratsko odlučivanje podrazumeva glasanje čiji ishod uvek (ili skoro uvek) rezultira pobeđničkom većinom i gubitničkom manjinom, pitanje legitimiteta demokratskih odluka može se postaviti ne samo u okviru opravdavanja državnog autoriteta kao takvog, ili prihvatljivosti principa na kojima je jedna država zasnovana, već i kada je reč o statusu onog dela građana čija je prva opcija na jednoj rang listi preferencija ostala u manjini. Problem statusa demokratske manjine istakli su i neki od najznačajnijih modernih teoretičara demokratije kao što su Džejms Medison (Madison), Mil (Mill) i Tokvil (Tocqueville). Kako Medison primećuje:

Od velike je važnosti za jednu republiku ne samo da čuva društvo od represije svojih vladara, već i da čuva jedan deo društva od nepravdi koje bi mu mogao načiniti drugi deo. Različite klase građana nužno imaju različite interese. Ako bi većina bila ujedinjena zajedničkim interesom, prava manjine bi bila nesigurna (Madison 1961: 323)

Izrazitu opasnost od onoga što je zvao tiranijom većine, Tokvil vidi upravo u „neodoljivoj snazi demokratije“:

Vlade obično propadaju usled nemoći ili zbog tiranije. U prvom slučaju vlast im izmakne, u drugom im je preotmu. [...] Ne treba brkati stabilnost sa snagom, niti veličinu stvari s njenom trajnošću. U demokratskim republikama vlast koja upravlja društvom nije postojana, jer često prelazi iz ruke u ruku i menja svoje ciljeve. Ali kuda god se usmeri, snaga joj je gotovo neodoljiva.

Ako sloboda ikad propadne u Americi, za to će valjati okriviti svemoć većine, koja manjine može dovesti do očajanja i prisiliti ih da se obrate materijalnoj sili. (de Tokvil 2002: 225)

O problemu tiranije većine Mil govori na možda još efektivniji način:

Ako bi čitavo čovečanstvo, osim jednog čoveka, imalo jedan stav, i ako bi samo jedna osoba imala suprotan stav, čovečanstvo ne bi ništa više imalo pravo da učutka tu jednu osobu nego što bi ta osoba, kada bi bila dovoljno moćna, imala pravo da učutka čitavo čovečanstvo. (Mill 2003: 100)

926

Kao što možemo videti, za rane teoretičare demokratije, pretnja tiranije nad manjinom predstavljala veliku opasnost po legitimnost odluka većine. Upravo je to jedan od razloga zašto moralisti čvrsto veruju da je cilj kome treba težiti u legitimaciji demokratije upravo konsenzus, odnosno slaganje *svih*, a ne samo većine, u pogledu principa na kojima se društvo zasniva i odluka koje izabrani predstavnici donose. Pa ipak, kao što je već rečeno, stvarnost je sasvim drugačija, a težnje za idealnom saglasnošću svih samo oduzimaju politici njenu specifičnost i autonomiju. To ne znači da oni odustaju od pretenzija da odgovore na pitanje legitimnosti. Naprotiv, Slit primećuje da će upravo eventualni uspeh (ili neuspeh) političkih realista u pokušaju da razviju koherentno i plauzibilno objašnjenje legitimnosti odrediti sudbinu političkog realizma kao autonomnog pravca u političkom teoretisanju.⁸

Ipak, i pre nego što vidimo u kojoj meri realizam može objasniti zahtev za legitimnošću,⁹ moramo da uzmemo u obzir dve fundamentalne pretpostavke koje realisti usvajaju. Kako sam istakao pred kraj prošlog dela rada, to su pretpostavka o značaju činjenica za operacionalnost (delotvornost) jedne političke teorije i pretpostavka o nespojivosti moralizma i realizma. Problem koji se javlja u vezi sa prvom pretpostavkom može se formulirati u obliku jednog jednostavnog pitanja: Kako možemo očekivati da će jedan skup činjenica o sferi političkog (ma kako on bio širok) ikada dovesti do nekih konkretnih preporuka za efikasno političko delovanje? Drugim rečima, možemo se pitati na osnovu čega treba da očekujemo da će deskriptivnost jedne političke teorije voditi ka preskriptivnosti. Prvo, vrlo je lako zamisliti da ćemo jedan isti opis stanja u društvu moći da na više različitih, a međusobno nespojivih, načina dopunimo predlozima za poboljšanje ili promenu neke situacije. Ako verujemo, kao što realisti veruju, da jedna politička teorija treba, između ostalog, da bude efikasan vodič za političko delovanje,¹⁰ onda je neophodno izbeći ovakvu mogućnost. Subdeterminacija, to jest nedovoljna određenost primene političke teorije raspoloživim i poznatim činjenicama ovde predstavlja veliki izazov. Možda paradoksalno,

8 Vidi: Sleat 2016: 39.

9 Vidi recimo, Horton 2010, Mason 2010, Newey 2010.

10 Miller 2013; Robeyns 2008: 357-358.

upravo nas aktuelni sporovi i duboka razilaženja, na koje se realisti često pozivaju, upućuju na tako nešto. Ako, na primer, uzmemo u obzir debatu koja se vodi o merama za sprečavanje globalnih klimatskih promena, možemo videti da ne samo što se različite strane u toj debati ne slažu oko toga kako treba rešiti taj problem, i ne samo što se ne slažu oko toga da treba rešiti taj problem, one se ne slažu čak ni oko toga da problem uopšte postoji. Drugim rečima, one se ne slažu ni u pogledu mera za rešenje problema, ni u pogledu činjenica u vezi s njim. Isto tako, da se vratimo na pitanje opozivanja, akteri u političkom životu mogu imati najrazličitije razloge za gotovo bilo koje stanovište – od toga da porez predstavlja krađu i da bi ga trebalo ukinuti, preko toga da je duboko nemoralan, pa sve do toga da se u državni budžet mora slivati toliki procenat godišnjih prihoda da građanima sme da ostane samo onoliko novca koliko je potrebno da mogu da prežive.

Ovakva situacija ponavlja se u gotovo svim instancama u kojima postoji neko duboko neslaganje između dve grupe političkih aktera (ili čak dve grupe ljudi). To je takođe činjenica političke stvarnosti u većini država, ali kakav predlog o tome šta *treba* da se uradi sledi odatle? Štaviše, kako iz činjenica ikada može da sledi neki normativan predlog? Ovo pitanje, koje je još Hjum postavio¹¹, ima čitav niz različitih odgovora. Serl je dao jedno vrlo uticajno, ali i često kritikovno rešenje.¹² Međutim, za ove svrhe nije potrebno ulaziti u detalje rasprave oko toga da li se iz *jeste* može izvesti *treba*. Za političke realiste subdeterminacija predstavlja problem iz dva, možda još osnovnija, razloga. Prvo, standard operacionalne efikasnosti koji oni uzimaju kao merilo uspešnosti realizma naspram moralizma zahteva jednoznačnost predloga. U suprotnom, isti opis činjenica mogao bi voditi do dva suprotna predloga, što je neizvodljivo. Ukoliko je tako, onda realizam gubi svoju osnovnu svrhu. Drugo, sami realisti eksplicitno ukazuju na problem subdeterminacije kad kritikuju moralizam:

Pozivanje na razum je duboko problematično zato što se za razum smatra da značajno subdeterminiše moralna i politička pitanja, te stoga ne može odlučno razrešiti sporove ili zato što ne može da ponudi ništa sem vrlo uskih rešenja za problem nesamerljivosti vrednosti ili zato što epistemička ograničenja ljudskog razuma podrazumevaju da različite osobe mogu doći do različitih, ali i dalje racionalnih normativnih pozicija, kao i zato što racionalnost daje samo delimično objašnjenje motivacija i razloga koji ljude pokreću na delovanje. (Sleat 2016: 5-6)

U istom duhu kao i realisti, možemo se pitati šta da učinimo ukoliko se ljudi ne slažu ni oko specifično praktičnih ili političkih (a ne samo vrednosnih) uverenja, ili šta da učinimo ako politička teorija koja je obuhvatila

11 Hume 2000: III, 1, 1.

12 Searle 1964.

jako mnogo činjenica upućuje na različite, međusobno nesamerljive, načine političkog delovanja. Činjenice nam neće, same po sebi, dati jednoznačan odgovor. Ukoliko želimo da postignemo određen cilj, i ukoliko taj cilj treba da predstavlja nešto politički vredno, neophodno je u jednu političku teoriju ipak uključiti i vrednosnu dimenziju. Drugim rečima, vrednosti koje želimo da uspostavimo, odnosno vrednosti u skladu s kojima mislimo da bi jedno društvo trebalo da bude uređeno, biće ono što će nas voditi u političkom delovanju. Tu, međutim, politički realizam postaje vrlo sporan. Naime, realisti smatraju da politika mora da ima vrednosnu dimenziju, ali da vrednosti ne smeju biti van-političke, tj. etičke. Kako kaže Geus (Geuss), „politika nije, i ne sme nikad postati primenjena etika“ (Geuss 2008: 6). Pa ipak, sačuvati autonomiju politike tako što ćemo eliminisati bilo kakva etička razmatranja znači izložiti se opasnosti subdeterminacije i inherentnoj neodređenosti predloga za političko delovanje, te dakle i neodlučnosti u pogledu toga koji politički potez treba povući na osnovu ove ili one političke teorije. Naravno, to ne znači da smo samim uvođenjem autonomno etičkih vrednosti kao što su sloboda ili jednakost izbegli pomenute probleme. Čak iako etička dimenzija politike nije dovoljna za njihovo izbegavanje, sigurno je da je moramo smatrati nužnom u izgradnji političke teorije. U suprotnom, u opasnosti smo da: 1) osnovne vrednosti na kojima se društvo zasniva tretiramo samo kao političke i 2) suviše veliki akcenat stavimo na političku stvarnost koja je tako raznovrsna i promenljiva da nam, kao što sam već rekao, ne može pomoći u odabiru konkretnog rešenja nekog postojećeg političkog problema. Štaviše, kako je jedan od osnovnih ciljeva političkog realizma rešenje problema demokratske legitimnosti, problemi subdeterminacije i insistiranja na činjenicama o aktualnom političkom životu sugerišu teškoće u ostvarenju tog ciljeva dovode u pitanje i potrebu za takvim pristupom. Kako izgleda, najviše što se može učiniti, polazeći od političkog realizma, jeste opis postojećeg stanja, političkih, ekonomskih i drugih odnosa u jednom društvu.

Kao što vidimo, činjenica da postoje česti i duboki sporovi u većini društava, kao i neuspeh u pokušaju da, držeći se realizma, rešimo probleme legitimnosti i jednoznačnih preporuka za političko delovanje, sugerišu da moramo promeniti pristup. Međutim, to ne znači da realizam moramo u potpunosti odbaciti. Pre svega, moramo uvideti da se osnovna kritika moralizmu sastoji u tome što pokušava da etiku učini fundamentalnijom od politike (i time od politike napravi „primenjenu etiku“). Pa ipak, iz te kritike ne sledi da je jedina alternativa takvom stanovištu insistiranje na onome što je karakteristično za politiku i pokušaj da se kao deo tog korpusa razmatranja uvede etička dimenzija. Naprotiv, iz realističke kritike ne sledi da je nemoguće političkim razmatranjima dopuniti etička, niti da u pokušaju da formulišemo političku teoriju ne smemo da iskoristimo specifično etička razmatranja kako bismo došli do jasnih preporuka za političko delovanje.

Kompromisno rešenje se može pronaći ukoliko usvojimo dvostepeni model izgradnje političke teorije. U prvom koraku, ono što je specifično za politiku činimo primarnim, dok u drugom koraku uvodimo etičke ideje koje koristimo kako bismo na osnovu obuhvatnog opisa političke situacije mogli da razmotrimo kako i pod kojim uslovima se taj opis može efikasno operacionalizovati. Kako ću pokušati da pokažem u sledećem delu, taj model nas vodi ka deliberativnoj demokratiji – kako ka njenom teorijskom, tako i ka njenom empiričkom aspektu.

3. Realizam i moralizam u istraživanju deliberacije

Već sam govorio o problemu tiranije većine u demokratskim društvima. Model demokratije na koji se taj problem odnosi je liberalna, proceduralna odnosno agregatna demokratija. Prvi naziv nam ukazuje na dve osnovne demokratske vrednosti – slobodu i jednakost. Drugi nam ukazuje na činjenicu da je demokratsko odlučivanje proceduralno. Drugim rečima, sve što nam je važno kad govorimo o demokratskim izborima je da je procedura regulisana pravilima i dosledno poštovana. Drugim rečima, ni jedan pojedinac u demokratskom društvu ne može odlučiti ishod procedure. Ishod je odlučan – i tu dolazimo do smisla trećeg naziva – prostom agregacijom glasova, odnosno agregacijom preferencija (koje su se našle na vrhu jedne rang-liste preferencija) onih koji su u glasačkoj proceduri učestvovali. Ona alternativa koja je dobila 50% + 1 glas je pobeđnička. Ako uzmemo u obzir da je moguće da čak 50% – 1 glas bude manjinski, jasno je kako dolazi do problema tiranije većine, a shodno tome i do problema legitimiteta.¹³

929

Deliberativna demokratija je u poslednjih nekoliko decenija postala važna alternativa liberalnoj demokratiji. Prema jednom tumačenju, već je Aristotel skicirao jednu verziju deliberativne demokratije,¹⁴ ali je tek Erouova (Arrow) teorema iracionalnosti društvenog izbora učinila ovaj pristup posebno relevantnim.¹⁵ Naime, osnovna razlika između liberalne i deliberativne demokratije leži upravo u shvatanju preferencija. Kako List (List) ističe:

Agregacija i deliberacija se često kontrastiraju kao dva veoma različita pristupa kolektivnom odlučivanju. Dok agregacija predstavlja spajanje sukobljenih individualnih mišljenja u društveni ishod, deliberacija podrazumeva diskusiju o ovim mišljenjima i njihovu moguću transformaciju putem deliberativnog procesa u kom individue učestvuju. (List 2011).

Za teoretičare deliberativne demokratije, preferencije su, dakle, fleksibilne, dok se u liberalnoj demokratiji one smatraju fiksnima. Preciznije, u ovoj prvoj se veruje da pojedinac može promeniti redosled preferencija na

13 Vidi, na primer, Phillips 1997: 150.

14 Wilson 2011.

15 Detaljnije o ovoj teoremi vidi u Pavličić 2007.

rang-listi, ili čak uvesti novu alternativu. S druge strane, Gudín jasno ističe da „liberalne demokrate bez daljnjeg poštuju preferencije drugih“ (Goodin 2005: 49). Naravno, ovo ne znači da se u deliberativnoj demokratiji preferencije građana ne poštuju. Naprotiv, one se poštuju utoliko što građani imaju prilike da o njima diskutuju sa drugima pre nego što pristupe glasanju. U toku deliberativnih diskusija, svaki učesnik ima priliku da izloži svoj stav, da razloge i čuje razloge koje drugi iznose u prilog svojih stavove. Ideal deliberativne demokratije je da će ovakva diskusija, racionalna i civilizovana, samo doprineti konsenzusu među sukobljenim stranama i rezultirati društvenim odlukama koje će, zato što su prethodno dogovorene tokom deliberativnog procesa, biti u punom smislu demokratski legitimne. Kako Elster to formuliše:

930

Jezgro [deliberativnog pristupa] ... je da bi, umesto da agregira ili menja preferencije, politički sistem trebalo da bude uspostavljen tako da se one mogu promeniti putem javne debate i suočavanja ... Utoliko ne bi bilo potrebe za mehanizmom agregacije, jer bi *racionalna* diskusija imala tendenciju da proizvede *jednoglasne* preferencije. (Elster 1986; podvukao A.Š.)

Pa ipak, ako bismo ostali na ovom opisu, zastupnik realizma bi s pravom mogao da prigovori da tako shvaćena deliberativna demokratija i dalje ne nudi ništa više od težnje za racionalnošću i konsenzusom koja je duboko nerealistična. Međutim, ono što menja sliku o deliberativnoj demokratiji su empirijska istraživanja deliberativnih diskusija koja su posebno dobila na značaju u poslednjoj deceniji. Kako Štajner pokazuje, postoje mnoge debate o tome kako tačno deliberativni proces treba da izgleda i koja je konkretna uloga koju deliberativna demokratija može da ima.¹⁶ Koji procenat stanovništva treba da učestvuje u deliberaciji? Kako da znamo da će bilo koji procenat biti dovoljno reprezentativan? Koliko dugo deliberacija treba da traje i šta da činimo ukoliko traje toliko dugo da čitav proces postaje neodrživ? Da li eventualne odluke kojima će proces rezultirati treba da imaju obavezujući ili informativni karakter? Da li postupak deliberativnog glasanja treba da zameni ili da dopuni standardno, proceduralno glasanje? Da li je dopušteno za svoja uverenja iznositi samo racionalnu argumentaciju, ili se može dopustiti i pričanje ličnih priča kako bi se određen stav potkrepio?

Teorijski gledano, na svako od ovih pitanja možemo dati različite odgovore, i svaki bi mogao da bude podložan kritici. Utisak koji se nameće je da je jako teško izgraditi efikasan, reprezentativan, transformativan i održiv model deliberativnog glasanja. Pa ipak, upravo na tom mestu, umesto da odbacimo deliberativnu demokratiju kao inherentno nesprovodivu, to jest neoperacionalnu, možemo da se okrenemo empirijskim istraživanjima i

---

16 Steiner 2012.

vidimo kako tačno funkcioniše jedan deliberativni proces ukoliko se organizuje na različite načine, odnosno u skladu sa različitim odgovorima na gore pomenute dileme.

Tako List i saradnici govore o uspehu u približavanju grupnog odlučivanja saglasnosti. Naime, u svetlu diskusije, učesnici su menjali rangiranje svojih preferencija tako da one konvergiraju u većoj meri nego što je to bio slučaj pre diskusije.¹⁷ Takođe, Štajner ukazuje na čitav niz situacija u kojima se grupe diskutanata približavaju slaganju po određenim pitanjima i postižu veći stepen razumevanja za stavove onih sa kojima se ne slažu kao i veći stepen empatije prema drugim diskutantima.¹⁸ Konkretno, Štajner govori o više istraživanja napravljenih u Kolumbiji, Bosni i Hercegovini, Belgiji i na drugim mestima. Uzmimo za primer diskusije koje su organizovane u Kolumbiji i Bosni. U Kolumbiji su se sastali bivši pripadnici paravojnih formacija i bivši gerlici. Tema diskusija je zahtevala od učesnika da daju svoje predloge za poboljšanje ekonomskog i političkog stanja u Kolumbiji. U Bosni i Hercegovini, jedna od tema diskusije bila je kako rešiti problem pasa lualica. Ova dva primera navodim zato što ukazuju na različite načine na koje se deliberativna diskusija može organizovati. Naime, teme se mogu naći u različitim domenima, mogu imati različite oblike i, utoliko, različite zahteve. Upravo ovakva fleksibilnost empiričkih istraživanja deliberativne demokratije ukazuje na širok dijapazon uslova u kojima se deliberativni procesi mogu odvijati. Kako je deliberativna demokratija predložena kao moguće rešenje jednog velikog problema liberalne demokratije, njen pragmatički, operacionalni aspekt je ključan za odluku o tome da li takav pristup treba prihvatiti i odbaciti.

931

Ako gledamo podatke dobijene u poslednjih nekoliko godina, empirička istraživanja jasno pokazuju da je deliberacija efikasna u postizanju veće legitimnosti demokratskih odluka.¹⁹ Prvo, deliberacija uspeva da približi stavove diskutanata. Drugo, čak i onda kada svako ostane pri svom stanovištu, ipak oni koji su u manjini bolje razumeju stavove većine i spremniji su da ih private. Ovo je posebno važno jer se time otklanja problem tiranije većine. Približavanje stavova je, pak, važno ne samo u kontekstu rešenja problema legitimiteta, već i u kontekstu polazišta realizma, koji tvrdi da činjenice o rasprostranjenom neslaganju svedoče o utopijskom i, utoliko, neprihvatljivom karakteru moralizma.

Možda bi, u svetlu onoga što je rečeno, moglo izgledati da je ovako shvaćena deliberativna demokratija u potpunom skladu sa realističkim predlogom, kao i kritikom moralizma. Pa ipak, taj utisak bi bio pogrešan. Deliberativna

---

17 List et al. 2013.

18 Steiner 2012, Steiner 2016.

19 Vidi rezultate Listovih ih Štajnerovih istraživanja u navedenim delima.

demokratija svakako mora da vodi računa o političkim vrednostima koje demokratske institucije treba da otelovljuju. Institucije jednog demokratskog društva biće utoliko razvijenije ukoliko: 1) motivišu učešće građana u glasanju, 2) teže tome da informišu građane, 3) obezbede odgovornost izabranih zvaničnika i 4) uzmu u obzir preferencije manjine.²⁰ Ova četiri zahteva slede iz dve osnovne vrednosti demokratije – slobode i jednakosti članova jednog društva – i predstavljaju neophodnu dopunu načina na koji se u agregatnoj demokratiji shvata institucija glasanja. Naime, nije dovoljno da svi građani budu slobodni da učestvuju u glasanju; kako bi izabrani zvaničnici zaista reprezentovali građane jednog društva, oni moraju biti izabrani na izborima u kojima učestvuje što veći broj birača. S obzirom na to da sloboda izbora podrazumeva i slobodu da se ne učestvuje u izborima, učešće ne može zakonska obaveza. Pa ipak, to ne znači da je sasvim svejedno da li će na izborima učestvovati 30%, 50% ili 80% birača. Isto tako, odluka na izborima će utoliko biti legitimnija ukoliko birači znaju o čemu odlučuju, ukoliko oni koji treba da sprovede odluke mogu da odgovaraju (barem politički) za svoje poteze i ukoliko i oni koji nisu odlučili kao većina smatraju da su očuvana njihova prava, slobode i jednakost sa pripadnicima većine. Iako se četiri zahteva koja se postavljaju pred demokratske institucije mogu smatrati usko političkim, svakako ćemo reći da su sloboda i jednakost i više od toga. Deliberativna demokratija, tako, pokušavajući da na osnovu rezultata empiričkih istraživanja usavrši deliberativni proces, sledi i specifično etičke, a ne samo političke vrednosti. Na taj način, ona nudi konkretan model za rešenje problema legitimiteta – postepenim usavršavanjem procesa deliberacije, potpomognutim konkretnim empirijskim rezultatima – a usvajajući vrednosti slobode i jednakosti, koje su karakteristično etičke, ona za razliku od realističkih pokušaja, može da izbegne problem subdeterminacije.

Deliberativna teorija može izbeći taj problem tako što će se oslanjati na postojeća ispitivanja deliberativnih procesa. Naime, upravo takva ispitivanja ukazuju na to gde su slabe tačke ovako ili onako organizovanog deliberativnog događaja. Time se smanjuje polje dobrih opcija, a političko delovanje se usmerava ka onim alternativama koje se pokazuju kao najdelotvornije. U svojoj knjizi *Osnovi deliberativne demokratije*, Štajner ukazuje na nekoliko važnih brojkki koje govore ne samo o ishodu deliberacije (kao što to čini, recimo, List), već i o njenom kvalitetu. Pogledajmo kako je izgledala deliberacija u Bosni i u Kolumbiji²¹:

---

20 Vidi i Erman 2012: 2.

21 Steiner 2012: 48, 81.

Kolumbija:

Uopšte nije govorilo: 34%	Nije dalo opravdanje: 36%
Govorilo jednom ili dva puta: 30%	Dato opravdanje sa ilustracijom: 34%
Govorilo 3-10 puta: 28%	Dat razlog, ali ne u vezi sa iznetim mišljenjem: 17%
Govorilo 11–20 puta: 7%	Dat razlog, povezan sa iznetim mišljenjem: 10%
Govorilo 21–30 puta: 1%	Više od jednog razloga, povezani sa mišljenjem: 3%
Ukupno učesnika: 100%	Ukupno: 100%

Bosna:

Uopšte nije govorilo: 18%	Nije dalo opravdanje: 79%
Govorilo jednom ili dva puta: 7%	Dato opravdanje sa ilustracijom: 12%
Govorilo 3-10 puta: 18%	Dat razlog, ali ne u vezi sa iznetim mišljenjem: 3%
Govorilo 11–20 puta: 23%	Dat razlog, povezan sa iznetim mišljenjem: 6%
Govorilo 21–30 puta: 15%	Više od jednog razloga, povezani sa mišljenjem: 0%
Govorilo 31–40 puta: 10%	Ukupno: 100%
Govorilo 41–50 puta: 7%	
Govorilo 51 i više puta: 2%	
Ukupno učesnika: 100%	

933

Na osnovu ovih brojki lako možemo videti da kvalitet deliberacije u Kolumbiji i BiH nije posebno visok. To nije slučaj sa deliberativnim događajima u Belgiji ili u Finskoj, gde je mnogo veći procenat učesnika govorio i davao razloge za svoje stavove. Jasno je da je za deliberativnu demokratiju kvalitet diskusije od posebne važnosti, i da nije dovoljno samo gledati da li je kroz diskusiju došlo do veće konvergencije u stavovima. Naime, pokazalo se da u diskusijama često može doći do polarizacije grupe, pri čemu jedan manji broj učesnika govori kvalitetno, a ostali samo prihvataju ono što ti aktivniji diskutanti govore, premda sami ili ne misle tako, ili nisu sigurni šta da misle. Jedan od otvorenih problema društvenog odlučivanja javlja se i u vidu „Eblin (Abilene) paradoksa.“²² Ipak, to su problemi sa kojima deliberativna

22 Vidi Pavličić 2007: 446-447. Ukratko, paradoks se sastoji u tome što članovi jedne grupe mogu biti do te mere neskloni diskusiji ili sučeljavanju mišljenja da će rado glasati za prvo ponuđeno rešenje. Oni će se, dakle, odlučiti za predlog x, iako bi x moglo biti na dnu njihove rang-liste preferencija.

teorija i pokušava da se suoči uključujući kao svoj važan aspekt i obuhvatno empirijsko (eksperimentalno) istraživanje deliberativnih procesa.

934 S obzirom na to da je pitanje demokratske legitimnosti vezano ne samo za to šta neko misli, već i za to da je mišljenje potrebno izraziti iskreno, slobodno i autonomno (u suprotnom bi se i represija koja rezultira jedno-glasnošću mogla prihvatiti kao sredstvo dolaska do legitimnosti), gore navedene brojke ukazuju na izrazitu potrebu za podizanjem kvaliteta demokratske diskusije. To je slučaj kako u Kolumbiji i Bosni, tako i u društvima sa razvijenijom i kvalitetnijom deliberativnom istorijom. Uspešno podizanje kvaliteta diskusije značilo bi aktivno učešće što većeg broja ljudi, češća izlaganja svih koji u jednom događaju učestvuju, podizanje stepena razumevanja suprotnih pozicija, kao i veći stepen empatije prema samim govornicima.²³ Na osnovu svega što je do sad rečeno, jasno je da bi kvalitetna deliberacija značila i veću legitimnost tako donesenih odluka. Jedna politička teorija zasnovana na ovakvim empiričkim ispitivanjima i vrednosnim razmatranjima deliberativnih procesa mogla bi, čini se, i da ispita političku praksu i da pruži konkretne preporuke za političko delovanje.

Štaviše, s obzirom na gore navedene političke vrednosti koje demokratske institucije moraju da otelovljuju, s obzirom na specifično etičke vrednosti na kojima se moraju zasnivati, kao što su iskrenost, sloboda i autonomija, lako uviđamo da je za jednu deliberativnu teoriju od presudne važnosti i ono što ističu politički realisti – uključivanje što većeg broja činjenica u teoriju – ali i ono što ističu moralisti – postojanje prostora za specifično etičke standarde. Utoliko se čini da bi i jedni i drugi mogli da prihvate deliberativnu teoriju a da ne napuste osnovna polazišta svojih pristupa. Istovremeno, prihvatajući mesto i za autonomnost etičkog i za autonomnost političkog u svojim polazištima, politički realizam i politički moralizam bi morali da se odreknu ideje o isključivosti i nepomirljivosti.

Zaključak

U ovom radu pošao sam od razmatranja problema legitimnosti koji se postavlja pred političke teorije demokratije. Prvo sam skicirao moralistički pristup koji ukazuje na potrebu da svaka politička teorija pođe od van-političkih etičkih vrednosti. Potom sam ukazao na realističke kritike koje moralizam kritikuju po dva osnova. Prvo, po mišljenju realista, moralisti ne uspeavaju da učine svoje teorije primenljivim. Drugo, moralisti na pogrešan način shvataju samu prirodu politike i utoliko ne uspeavaju da pokažu šta je to što politiku čini distinktnom od etike. Ukazao sam i na to da realisti ne žele da odustanu od vrednosti, ali da pre svega misle da politička teorija

23 Vidi sve parametre Štajnerovog DQI (indeksa kvaliteta diskursa) u Steiner 2012: 268-271.

treba da bude deskriptivna i da obuhvati što veći broj činjenica jer će tek tako moći da pruži preporuke za političko delovanje.

Tvrdio sam, potom, da se i realizmu mogu uputiti ozbiljne primedbe, od kojih je najvažniji problem subdeterminacije. Naime, opisi društvenih i političkih činjenica ne mogu dovesti do jednoznačnih preporuka, već je moguće dati i više međusobno oprečnih predloga. Tako se ispostavlja da je jedan od najvažnijih razloga iz kojih se odbacuje moralizam – neprimenljivost sasvim sličan razlogu iz kojeg bi ovako shvaćen realizam trebalo odbaciti – inherentna neodlučivost. Ipak, kako sam u poslednjem delu rada pokušao da pokažem, možemo pronaći pristup koji kombinuje osnovne stavove moralizma i realizma – potrebu za autonomno etičkim vrednostima, mogućnost obuhvatnog opisa političke stvarnosti, ali i sposobnost za ukazivanje na konkretno političko delovanje. Taj pristup je oličen u empirički zasnovanoj teoriji deliberativne demokratije. Za razliku od moralizma, za ovakvu teoriju se ne može reći da pogrešno shvata smisao političkog ili da narušava autonomiju politike. Naprotiv, deliberativna demokratija upravo ispituje konkretne političke procese, ali to čini imajući u vidu i značajne političke vrednosti na kojima demokratske institucije moraju biti zasnovane, i autonomno etičke vrednosti kao što su sloboda, autonomija i druge, bez kojih ne bismo mogli da odgovorimo na problem legitimnosti demokratskog odlučivanja.

935

Pa ipak, neko bi mogao da ukaže na autore koji zastupaju deliberativnu teoriju, ali koji i dalje misle da je ona utopistička.²⁴ Ideja o opštoj, iskrenoj i efikasnoj deliberativnoj diskusiji zaista može i izgledati kao utopija. Taj utisak se, međutim menja čim pogledamo čitav niz empirijskih istraživanja deliberacije. Jedna grupa rezultata ukazuje na efikasnost deliberacije u postizanju konvergencije preferencija.²⁵ Druga grupa rezultata ukazuje na kvalitet deliberacije, kao i na to u kojoj se meri i na koji se način on može popraviti.²⁶ Iako, dakle, još uvek ne možemo uspostaviti sveobuhvatan deliberativni proces u svim demokratskim društvima, imamo jasne naznake da on može da rezultira ishodom koji učvršćuje legitimitet demokratskih institucija. Stoga se on može smatrati utoliko manje utopističkim, a utoliko više realističnim projektom koji uspeva da otelovi i autonomno etičke i specifično političke demokratske vrednosti.

24 Vidi, recimo, Laslett 2003.

25 List 2013.

26 Steiner 2012; Steiner 2016.

Literatura

- Daniels, Norman (ur.) (1975), *Reading Rawls*. New York: Basic Books.
- Dworkin, Ronald (1975), „The Original Position“, in: *Reading Rawls*, 16-52.
- Elster, John (1986), „The Market and the Forum“, u: J. Elster i A. Hylland (eds.), *Foundations of Social Choice Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 103–132
- Erman, Eva (2012), „In Search of Democratic Agency in Deliberative Governance“, *European Journal of International Relations*: 1–22.
- Geuss, Raymond (2008), *Philosophy and Real Politics*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Horton, John (2010), „Realism, Liberal Moralism and a Political Theory of Modus Vivendi“, *European Journal of Political Theory* 9: 431–448.
- Hume, David (2000), *A Treatise on Human Nature*. Oxford: Oxford University Press.
- Larmore, Charles (2013), „What Is Political Philosophy?“, *Journal of Moral Philosophy* 10: 276–306.
- Laslett, Peter (2003), „Environmental Ethics and the Obsolescence of Existing Political Institutions“, in: James Fishkin i Peter Laslett (ed.), *Debating Deliberative Democracy*. Oxford: Blackwell Publishing, pp. 212–224.
- 936 List, Christian „Group Communication and the Transformation of Judgments: An Impossibility Result“, *Journal of Political Philosophy*, 19 (2011): 1-27.
- List, Christian et al. „Deliberation, Single-peakedness, and the Possibility of Meaningful Democracy: Evidence from Deliberative Polls“, *Journal of Politics* 75 (2013): 80–95.
- Madison, James (1961), *The Federalist Papers*, no. 51. New York: The New American Library.
- Mason, Andrew (2010), „Rawlsian Theory and the Circumstances of Politics“, *Political Theory* 3: 658–683.
- Mill, John Stuart (2003), *On Liberty*. Oxford: Blackwell.
- Mill, John Stuart (2003), *Utilitarianism*. Oxford: Blackwell.
- Miller, David (2013), *Justice for Earthlings: Essays in Political Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Newey, Glen (2010), „Two Dogmas of Liberalism“, *European Journal of Political Theory* 9: 449–465.
- Nozick, Robert (1974), *Anarchy, State and Utopia*. New York: Basic Books.
- Pavličić, Dubravka (2007), *Teorija odlučivanja*. Beograd: Ekonomski fakultet, Centar za izdavačku delatnost.
- Phillips, Anne (1997), „Dealing with Difference: A Politics of Ideas or A Politics of Presence?“, in: Robert E. Goodin and Philipp Pettit (eds.), *Contemporary Political Philosophy – An Anthology*. Oxford: Blackwell, 1997, pp. 143–155.
- Quine, W. V. O. (1951), „Two Dogmas of Empiricism“, in: W.V.O. Quine, *From a Logical Point of View*, 2nd Ed. Cambridge, MA: Harvard University Press, pp. 20–46.
- Rawls, John (1993), *Political liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Robeyns, Ingrid (2008), „Ideal Theory in Theory and Practice“, *Social Theory and Practice* 34: 341–362.
- Rols, Džon (1998), *Teorija pravde*. Podgorica: Službeni list SRJ.
- Sagar, Paul (2014), „From Scepticism to Liberalism? Bernard Williams, the Foundations of Liberalism and Political Realism“, *Political Studies*: 1–17.
- Searle, John (1964), „How to Derive ‘Ought’ from ‘Is’“, *The Philosophical Review* 73: 43–58.
- Sleat, Matt (2014), „Legitimacy in Realist Thought: Between Moralism and Realpolitik“, *Political Theory* 42: 314–337.
- Sleat, Matt (2016), „Realism, Liberalism and Non-ideal Theory Or, Are there Two Ways to do Realistic Political Theory?“, *Political Studies* 64: 27–41.

- Steiner, Jürg (2012), *Foundations of Deliberative Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Steiner, Jürg et al. (2016), *Deliberation Across Deep Divisions* (manuscript).
- de Tokvil, Aleksis (2002), *Demokratija u Americi*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Valentini, Laura (2009), „On the Apparent Paradox of Ideal Theory“, *Journal of Political Philosophy*, 17: 332–355.
- Waldron, Jeremy (2013), „Political Political Theory: An Inaugural Lecture“, *Journal of Political Philosophy* 21: 1–23.
- Wiens, David (2012), „Prescribing Institutions without Ideal Theory“, *Journal of Political Philosophy* 20: 45–70.
- Williams, Bernard (2005), *In the Beginning Was the Deed*. Oxford: Oxford University Press.
- Wilson, James Lindley (2011), „Deliberation, Democracy, and the Rule of Reason in Aristotle’s Politics“, *American Political Science Review* 105: 259–74.

Andrija Šoć

937

Deliberative Democracy between Moralism and Realism

Abstract

The topic of this paper is the debate between political moralists and political realists. I will try to show that it is possible to find the middle ground that simultaneously satisfies the main demands of both camps while resisting objections directed against each. In the first part, I start with the view shared by both moralists and realists: that the main challenge lying before a political theory is solving the problem of legitimacy. I first sketch Rawls’ moralist approach. I then move to outline the realist criticisms of such moralism. I will mainly follow one of the most detailed recent theories – Sleat’s realist theory, although I will also draw from other well-known realists. In the second part, I outline objections against realism. They somewhat similar to the same criticisms they themselves direct against moralists. The main issue is, in short, the problem of underdetermination – that is, the insufficient determination of political action by facts. Since realists hold that a political theory has to be applicable, their view is thus considerably weakened by such criticism. In the third part of the paper, I point to deliberative theory as a view that can answer both realist criticism – because its main aspect is dealing with the way things work in actual politics of concrete societies – but it can also answer criticisms directed against realists themselves, because empirical research of deliberation suggests an actual and viable way to solve the problem of legitimacy – by raising the quality of deliberation. Moreover, a deliberative theory retains autonomy of the ethical, although it doesn’t do that, unlike moralism, by encroaching on the autonomy of politics. Thus, at the end of the paper, I claim that such a deliberative approach can be accepted by both realists and moralists.

Keywords: Political realism, political moralism, legitimacy, democracy, deliberation.